

**GESELEKTEERDE TEGNIESE SKEPPINGE VAN DIE
TSONGAVROU, MET SPESIFIEKE VERWYSING NA DIE
TSONGAKRAAL-OPELUGMUSEUM**

deur

HILLE-PETRA TERBLANCHE

**Voorgelê ter vervulling van die vereistes
vir die graad**

**MAGISTER ARTIUM
(Antropologie)**

**in die Fakulteit Lettere en Wysbegeerte
Universiteit van Pretoria**

Datum: Januarie 1994

Graag wil ek die volgende persone en instansies met dank en waardering vermeld vir hulle samewerking en ondersteuning. Daarsonder sou hierdie navorsing nie moontlik gewees het nie.

Die Departement van die Hoofminister, Gazankulu Regeringsdiens, word bedank vir die finansiële ondersteuning van 'n gedeelte van die tikwerk en fotoreprodusering van hierdie verhandeling. Vir die uiteensetting en die navorsingsresultaat aanvaar ek egter alleen die verantwoordelikheid en kan dit nie beskou word as die siening van hierdie instansie nie.

'n Baie besondere woord van dank en waardering gaan aan professor R.D. Coertze, my studieleier oor al die jare. Sy belangstelling, leiding en aanmoediging het daartoe bygedra, dat hierdie studie uiteindelik voltooi is. Professor Coertze het baie tyd en geduld spandeer om hierdie navorsing tot die nodige afronding te laat kom.

Ook dankbare erkentlikheid aan al die Tsongavrouens en enkele mans wat met baie geduld inligting verskaf het en sonder wie hierdie studie nie kon verskyn nie. Alhoewel dit onmoontlik is om die name te noem van alle Tsongapersone wat in die loop van die navorsing gehelp het, wil ek tog graag Mintavini Maswanganyi, my getroue metgesel en tolk op vele paaie, vermeld. Mintavini kan al die verworwe kennis wat sy in die proses opgedoen het met vrug by die Tsongakraal-Opelugmuseum toepas. Ook aan Leah Chabalala vir detail-inligting en Sam Makelane en Shadrack Ngobeni - almal van die Tsongakraal - 'n woord van dank vir geduldige tolkwerk.

Verdere vermelding gaan aan die volgende instansies en persone: die Tsongakraal-Opelugmuseum; die Transvaalse Provinsiale Administrasie; die SA Museum in Kaapstad; die Botaniese Navorsingsinstituut in Pretoria vir sommige botaniese name; die WNNR in Pretoria vir identifisering van die soutbossie; dr. U. Kusel vir ondersteuning; mnr J. Witt vir aanmoediging, gesprekvoering en verskaffing van fotomateriaal; die Tsonga-Taalafdeling (Dept. van Onderwys) vir kontrolering van Tsongawoorde; mnr. B. Clark vir fotoreprodusering; mej. S Terrin vir die teken van sommige kaarte en mej. Marieka Engelbrecht vir die sketse van kralewerktegnieke. Veral dank aan mev. D. Hibbert, wat onder moeilike omstandighede met geduld en volharding die tikwerk gedoen het.

Die ondersteuning en aanmoediging van alle vriende word ook met dank erken. 'n Spesiale betuiging van waardering gaan aan my moeder aan wie hierdie navorsingsresultaat opgedra word. En laastens, met 'n sug van verligting, dank en waardering aan my drie dogters wat nie altyd kon verstaan waaroor dit alles gaan nie.

GESELEKTEERDE TEGNIESE SKEPPINGE VAN DIE TSONGAVROU MET SPESIFIEKE VERWYSING NA DIE TSONGAKRAAL-OPELUGMUSEUM

NAAM: HILLE-PETRA TERBLANCHE
LEIER: PROF. R.D. COERTZE
DEPARTEMENT: ANTROPOLOGIE EN ARGEOLOGIE, UNIVERSITEIT VAN PRETORIA
GRAAD: MA - ANTROPOLOGIE

Enkele tegniese skeppinge wat die Tsongavrou in die tradisionele lewenswyse vervaardig en wat prominent by die Tsongakraal-Opelugmuseum in die Hans Merensky-Natuurreservaat gedemonstreer word, is as studiemateriaal geselekteer. Weens die museologiese vereiste en noodsaaklikheid van goedgegedokumenteerde voorwerpe is pottebakkerie, soutontginning en kralewerk deeglik volgens vorm, funksie en vervaardigingswyse binne die museum sowel as in Gazankulu, tuiste van die Tsongavrou, nagevors. Dit is ook volkekundig binne funksionele kultuurverband behandel.

Historiese gebeurtenisse is nagegaan wat die Tsonga van die huidige Gazankulu met die Tsonga van Mosambiek, hul oorspronklike tuiste vir baie eeue, verbind. Ook die kulturele lewe van die mense van wie in hierdie studie sprake is, is kortliks geskets. Beperkinge wat die museumopset op 'n lewensgetroue weergawe van 'n volk meebring, en die mate van kunsmatigheid wat wel voorkom, is kortliks bespreek.

Pottebakkerie by die Tsonga, alhoewel deur die omliggende stamme beïnvloed, toon 'n eie karakter, veral as daar meer gekonsentreer word op die oorspronklike Tsongakeramiekware wat tot in Mosambiek nagevors kon word. Vervaardiging kom nie meer so algemeen voor nie, maar benutting is meer verspreid. 'n Hele stel potte wat kookpotte, bier- en waterpotte, eetbakke, waskomme en maalkakke insluit, word volgens vorm, funksie, voorkoms en vervaardigingswyse bespreek.

Soutvervaardiging tref ons by die Tsonga aan, omdat daar 'n paar southoudende minerale warmwaterbronne in Gazankulu voorkom. Argeologiese en etnologiese gegewens dui daarop dat hierdie ontginningsproses alreeds vir die afgelope 1800 jaar bedryf word. Handel is met sout gedryf en hierdie sout is gesog, omdat magies-religieuse eienskappe daaraan toegeskryf word. Die Tsonga was die soutvervaardigers ten minste gedurende die afgelope 100 jaar.

Die Tsonga beskik oor hul eiesoortige kralewerk wat as bykomstige versiering gedra word. Veral tydens feestelikhede word hierdie kleurvolle kraliesierade vertoon. 'n Kralewerk-klassifikasie kon volgens voorkoms, funksie en vervaardigingswyse saamgestel word. Hierdie bedryf kan, as 'n aspek van die tegniese skeppinge van die Tsongavrou, met welslae in die opelugmuseum uitgebeeld en uitgebrei word.

Daar is tot die gevolgtrekking gekom dat die Tsongakraal-Opelugmuseum definitief bestaansreg het, omdat die Tsonga 'n eiesoortige kultuurlewe openbaar. Met 'n weldeurdagte en goedbestuurde uitstallings-, vervaardigings-, en verkoopsaksie het hierdie opelugmuseum besliste uitbreidingsmoontlikhede en kan die bestaande funksies van versameling, bewaring en opvoeding deur middel van programme en uitstallings nog beter tot hul reg kom.

Band II bestaan uit 'n fotodokumentasie wat die teks oor die vervaardigingswyse van tegniese skeppinge aanvul. Bylaes wat handel oor die vervaardigingswyse van tegniese skeppinge, Tsongabotanie, 'n Tsongawoordelys oor tegniese skeppings wat in hierdie studie genoem word, asook aanvullende historiese inligting en liggingskaarte word aangeheg.

SELECTED ITEMS OF THE MATERIAL CULTURE OF TSONGA WOMEN WITH SPECIFIC REFERENCE TO THE TSONGA- KRAAL OPEN-AIR MUSEUM

NAME: HILLE-PETRA TERBLANCHE
SUPERVISOR: PROF. R.D. COERTZE
DEPARTMENT: ANTHROPOLOGY AND ARCHAEOLOGY, UNIVERSITY OF PRETORIA
DEGREE: MA - ANTHROPOLOGY

A description is given of some aspects of the material culture of the Tsonga women of Gazankulu as demonstrated at the Tsongakraal Open-air Museum in the Hans Merensky Nature Reserve. Pottery, beadwork and the salt extraction process have been described museologically according to form, function and the process of manufacture. Anthropologically the functional approach to culture has been followed.

A short historic and cultural survey has been given of the Tsonga people who first lived in Mozambique, their role as traders over the centuries on the old trade routes through Gazankulu and their reason for settlement in present Gazankulu. The restrictions and superficiality in portraying a way of life within the museum has been discussed in short.

Pottery has been influenced by the surrounding tribes, but a specific Tsonga pottery tradition has been identified, leading back to Mozambique. Although there seems to be a decline in the manufacture of pots, a whole range of ceramic ware which includes cooking pots, beer and water pots and bowls could be described according to form, function, manufacturing process and decorative patterns.

Archaeological and ethnological references to the 1800 year old salt extraction industry from salt pans near mineral springs in Gazankulu, assisted in the reconstruction of the whole process with its uses and magico-religious properties. The Tsonga were the salt producers for at least the last one hundred years.

Beadwork as adornment features prominently amongst Tsonga women, especially during festivals. A classification system of all the beadwork has been compiled and described according to appearance, function and manufacture. The manufacturing of beadwork can be introduced as a further aspect of material culture in the open-air museum.

The study concludes that the distinguishing material culture of the Tsonga gives purpose to the existence of the Tsongakraal Open-air Museum. With creativity and a well-planned management programme, the museological functions of collection, preservation and education (recreational programmes and displays) of this museum can be extended.

Annexures include a detailed photographic record of the manufacturing of items of material culture, the ethno-botany of the Tsonga, a list of Tsonga cultural terms as well as maps and historical information.

INHOUDSOPGAWE

DANKBETUIGING	i
SAMEVATTING	iii
ABSTRACT	v
INHOUDSOPGAWE	vii
BAND I : HOOFSTUKKE	
HOOFSTUK 1 : INLEIDEND	
1.1 DOEL VAN DIE ONDERSOEK	1
1.2 TEMATIESE EN GEOGRAFIESE AFBAKENING VAN DIE STUDIETERREIN	3
1.2.1 Die Tsongakraal-Opelugmuseum en die aangrensende navorsingsgebied	3
1.2.2 Die Tsongavrou	6
1.2.3 Geselekteerde tegniese skeppinge	7
1.3 METODEDES VAN ONDERSOEK	9
1.3.1 Literatuurstudie	11
1.3.2 Veldwerk	14
1.3.3 Segspersone	15
1.3.4 Waarneming	18
1.3.5 Museumstudie	20
1.3.6 Dokumentasie	21
1.4 SAMEVATTING	22
HOOFSTUK 2 : HISTORIESE EN KULTURELE AGTERGROND	
2.1 DIE TSONGA : ETNOGRAFIESE PERSPEKTIEF	23
2.1.1 Geskiedkundige agtergrond	23
2.1.2 Herkoms, klassifikasie en verspreiding	24
2.1.3 Geskiedenis van die Tsonga voor 1900	26
2.2 HABITAT : GAZANKULU	34
2.2.1 Ligging	34
2.2.2 Topografie en geologie van die studiegebied	35
2.2.3 Klimaat en plantegroei	36
2.2.4 Samevatting	37
2.3 DIE TSONGAKRAAL-OPELUGMUSEUM: OMVANG EN BESTAANSREG	39
2.3.1 Die funksie van die Opelugmuseum en toepassing daarvan	39
2.3.2 Ontstaansgeskiedenis: Eilandsoutwerke	43

2.3.3	Ontstaan en uitleg van die Tsongakraal-Opelugmuseum . . .	48
2.3.4	Samevatting	50
2.4	LEWENSWYSE VAN DIE TSONGA	51
2.4.1	Die Tsonga as mens	51
2.4.2	Politiese en juridiese organisasie	52
2.4.3	Ekonomiese lewe	54
2.4.4	Skeppinge deur die Tsongavrou as produk van haar omgewing	61
2.4.5	Sosiale organisasie	68
2.4.6	Religieuse beskouings en rituele praktyke	74
2.4.7	Volkseie kultuurgoedere	83
2.4.8	Samevatting	91
2.4.9	Samevatting en gevolgtrekking	95
HOOFSTUK 3 : POTTEBAKKERY		
3.1	DIE POTTEBAKKERS	99
3.2	TYD EN PLEK VAN VERVAARDIGING	101
3.3	DIE VERKRYGING VAN DIE KLEI	101
3.3.1	Die klei "vumba"	101
3.3.2	Die kleibron	102
3.3.3	Die verkryging van die klei	105
3.3.4	Die voorbereiding van die klei	105
3.4	GEREEDSKAP EN TOERUSTING	107
3.4.1	Houtbord	107
3.4.2	Kleipotjie met water	107
3.4.3	Ander implemente	108
3.5	METODE VAN VERVAARDIGING	109
3.5.1	Verskillende tegnieke	110
3.5.2	Vervaardigingsproses	111
3.5.3	Versiering van potte	115
3.5.4	Drogingsproses	128
3.5.5	Bakproses	129
3.5.6	Khangula	132
3.5.7	Variasies in die vervaardigingswyse	132
3.5.8	Taboe's tydens potvervaardiging	133
3.5.9	Reparasie van gekraakte potte	134
3.6	VERSKILLENDE Tipes ERDEWERK	135
3.6.1	Inleiding	135
3.6.2	Kookpotte - timbita	137
3.6.3	Bier- en waterpotte - makhuwana	142
3.6.4	Bakke - minkamba	147
3.6.5	Waskom	153
3.6.6	Ander gebruike van potte	154
3.6.7	Potte as broeikaste en begrafniskis	156
3.7	BENUTTING VAN POTTE	157
3.7.1	Die ekonomiese rol	158
3.7.2	Die sosiale rol	167
3.7.3	Die religieuse rol	171
3.7.4	Die politieke rol en verband met regsreëls	173
3.8	SAMEVATTING	174

3.9	WAARDE VIR DIE MUSEUM	175
HOOFSTUK 4 : SOUTVERVAARDIGING		
4.1	VROEGSTE VERWYSINGS NA SOUTGEBRUIKE	180
4.2	DIE VOORKOMS EN VERSPREIDING VAN SOUTNEERSLAE IN DIE NOORD-TRANSVAALSE LAEVELD	182
4.2.1	Rhodasoutwerkterrein te Phalaborwa	184
4.2.2	Soutini	184
4.2.3	Harmoniesout- en seepsteenwerke	185
4.2.4	Eilandsoutwerke	185
4.3	SOUTWERKE IN ARGEOLOGIESE KONTEKS	186
4.4	DIE KONTEKS VAN SEEPSTEENBAKKE BINNE SOUTWERKTERREINE	188
4.5	VERVAARDIGINGSPROSES	191
4.5.1	Soutvervaardiging by Soutini	192
4.5.2	Rekonstruering van die proses by die Tsongakraal-Opelugmuseum	201
4.6	TABOE'S EN ANDER GEBRUIKE	202
4.6.1	Pseudonieme	202
4.6.2	Sout as geurmiddel	203
4.6.3	Medisinale taboes en ander gebruike	204
4.7	SAMEVATTING EN GEVOLGTREKKING	205
HOOFSTUK 5 : KRALEWERK EN VERSIERINGS		
5.1	INLEIDING	210
5.2	VERVAARDIGINGSMETODE	213
5.2.1	Materiaal en gereedskap	213
5.2.2	Vervaardigers	216
5.2.3	Tegnieke	216
5.2.4	Motiewe	242
5.3	VERSKILLENDE KRALESIERADE EN GEBRUIKE	246
5.3.1	Halssierade	246
5.3.2	Hoofsierade - Mugangu - en oorsierade	252
5.3.3	Armbande	253
5.3.4	Beenringe	255
5.3.5	Lyfbande/Heupversierings	255
5.4	ANDER KRALEWERKVERSIERING	262
5.4.1	Nceka - Doek	262
5.4.2	Madliridliri - Pop	263
5.4.3	Xifune - Kralestring	265
5.4.4	Xithabana en xintewana - Mandjie en deksel	266
5.4.5	Xipachi - Beursie	267
5.4.6	Mfuku - Snuifhouer	267
5.4.7	Xipfukwani - Snuifdooshouer	268
5.4.8	Kalbashouers, seremoniële danskieries en glasbottels	268
5.4.9	Sambreel en bloes van kralewerk	269
5.4.10	Tsonga- en Sothokralesierade - wedersydse beïnvloeding	269
5.5	ALLEDAAGSE KLAREDRAAG EN KRALESIERADE	271
5.6	SAMEVATTING EN BESPREKING	274

HOOFSTUK 6 : SAMEVATTING EN GEVOLGTREKKING

6.1	INLEIDING	282
6.2	DOEL VAN ONDERSOEK	283
6.3	AFBAKENING EN SELEKTERING	284
6.4	POTTEBAKKERY	287
6.5	SOUTONTGINNING	289
6.6	KRALEWERK EN VERSIERING	290
6.7	MUSEUMKUNDIGE UITBOUING	292
6.7.1	Binne funksionele verband	292
6.7.2	Kommersiële onderneming	294

HOOFSTUK 7 : BRONNELYS

HOOFSTUK 8 : BYLAES

A Plantbenutting deur die Tsonga

B Bates se brief

C Woordelys: Tsonga - Afrikaans

BAND II : FOTO'S